

λαό του. «Ένας παράξενος τρόμος άγανακτήσεως μ' έκυρίευεν όλον, και δέν ήμπορουσα ούτε να γράψω, ούτε να αναγνώσω, ούτε καν να όμιλήσω, και μόνος μου έλεγον εις τον έαυτόν μου· «ΈΙ διατί οί Έλληνες να είναι δουλοι. Διατί να μην έλευθερωθουν μέχρι τής σήμερα! Είναι δυνατόν, είναι εύκολον ή όχι; Και αν είναι δυνατόν, όποιαι εισιν αί αίτιαι όπου τó έμποδιζουσι;». Γιατί να υπάρχει στον κόσμο τόση άδικία, τόση άνισότητα; «Ό πλούσιος σκεπάζει τας άνομίας του δια τοϋ χρυσοϋ... ό πτωχός χάνει τó δικιο του δια τής έλλείψεως τοϋ χρυσοϋ». Διαμαρτύρεται. «Διατί ό πλούσιος να τρώγη, να πίνη, να κοιμάται, να ξεφαντώνη, να μην κοπιάζη και να όρίζη, ό δε πτωχός να υπόκειται, να δουλεύει πάντοτε, να κοιμάται καταγής, να διψά, να πεινά;» (Δ20). 'Η Νομαρχία ειν' ένα κοινωνικό βιβλίο, μαζί και ανθρώπινο. Κλαίει και για τούς Μαύρους ακόμα, που τούς πωλούσαν σαν ζώα και τούς θανάτωναν μέσα στα μεταλλεία (Δ16β). Το άνθρωπεμπόριο τον έξοργίζει: «Ν' άκούη τινάς τον όθωμανόν να λέγη, όμοίως τον Βρετανόν, «σήμερα αγόρασα δέκα ανθρώπους»! (Δ17, πρβλ. και σελ. 333). 'Η φτώχεια αποχτηνώνει τον άνθρωπο. Δέν τον αφήνει να σκεφτῆ τó γενικό καλό. Δημιουργεί τούς λούμπεν προλετάριους. Τσακίζει τον ήρωισμό τής ψυχῆς (Δ19α). 'Η άμάθεια πάλι είναι όργανο τής τυραννίας. Σπάει την αντίσταση: «'Η άμάθεια τοϋ λαοϋ άκόνισε εις την Έλλάδα τόσον τα άρχιερατικά σπαθία, όπου κανεις δέν τούς άντιστέκεται» (Δ31). Οί έμποροι μόνο τó κέρδος βλέπουν. Δέν έχουν πατριωτισμό. Δέν μποροϋν, άπ' τή δίψα τοϋ χρυσαφιοϋ, να γίνουν ιδεολόγοι, πατριώτες. Είναι τυχοδιωχτικοί κοσμοπολιτες, χυδαίοι, εκμεταλλευτές. 'Η Νομαρχία είναι και λαϊκό βιβλίο. Δική του ή λέξη και πρωτόθετη «λαοκλέπτης»! Βλέπει τó λαό, την άγροτιά, ζει βαθιά τα προβλήματα της. Και στη κορυφή της είναι στεφανωμένη με τó φωτιστέφανο μιās βαθιάς ανθρωπιās.

'Η κοινωνία, τα συμφέροντα τοϋ συνόλου, αυτά βαραινουν. «'Η άρετή και ή άληθής φιλοσοφία είναι τó να ζη τινάς εις πολλούς και αυτό αποκτάται όφελώντας τους» (Δ99). Χτυπάει τούς άρχοντες, δεσποτάδες, που «ποτέ δέν στοχάζονται τι δια τούς άλλους» (Ε3). 'Η λευτεριά και ή δημοκρατία ένώνει τούς ανθρώπους. 'Αναπτύσσει την ανθρωπιά, τή φιλία, τή θυσία για τó σύνολο. «Όταν ή υπόθεσις έγγίζει τούς περισσοτέρους» μποροϋν να γίνουν θαύματα. 'Ο ίδιος ό συγγραφέας, ό «πικραμένος» και «τυραννημένος», πιστεύει πως οί άτομικές δυστυχίες του, «οὔσαι τόσον ήνωμένοι» με τας «γενικας δυστυχίας τοϋ γένους μας», θα πάψουν μόνον όταν πάψουν οί γενικές. «'Αδύνατον να αναπαυθῆ ό φίλος σας, ένόσω σώζεται ή τυραννία τής Έλλάδος», λέει στους φίλους του. Γι' αυτό, λέει, μιλάει με τó στόμα ένός λαοϋ. Αυτός τοϋ υπαγορεύει τó κήρυγμα αυτό τοϋ πόνου και τής έθνικῆς διαμαρτυρίας.

Ὁ μοραλίστας. Συμπυκνώνοντας τὸ κοινωνικὸ του κήρυγμα ὁ Ἀνώνυμος, ἀγκαλιάζει τὸ πρόβλημα μιᾶς νέας ἐλεύθερης ἠθικῆς, ποὺ εἶναι θεμελιωμένη στοὺς ἀγῶνες καὶ στὴν ἀρετὴ τῆς ἀδούλωτης ψυχῆς. Τί πρωτοτυπία, τί ἔξαρση, τί ἀποκαλυπτική δύναμη σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο. Ἐξυμνεῖ τὴν ἀρετὴν, ἀλλὰ τὴ γεμίζει μὲ κοινωνικὸ καὶ ἀγωνιστικὸ περιεχόμενο. Ξαπλώνει τὸ νόημα τῆς. Ἡθικὸς εἶναι μόνον ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος. Ἀληθινὰ θρησκός μόνον ὁ πατριώτης, ὁ ἀγωνιστής, ὁ μισοτύραννος, ὁ φιλελεύθερος, ὁ κήρυκας τῆς ἀλήθειας, ὁ ξεγυμνωτὴς τῆς ψευτιᾶς, ὁ στηλιτευτὴς τοῦ κακοῦ καὶ κάθε κοινωνικῆς ἀδικίας. Πρῶτα ἡ ἀλήθεια. Πρῶτα ἡ πράξις. Ἀπ' τὴν πράξιν βγαίνουν ὅλα καὶ γίνονται θεωρία. Ἐν ἀρχῇ ἦν ἡ πράξις. Ν' ἀληθεύεις, νὰ εἶσαι συνεπὴς μὲ τὸν ἑαυτό σου, αὐτὸ εἶναι τὸ πρωταρχικόν. Νὰ διατρανώσεις τὴν ἀλήθειαν, βγάζοντάς την μὲς ἀπ' τὰ δίχτυα τῆς ψευτιᾶς, αὐτὸ εἶναι τὸ ἥρωϊκόν. «Ἐ! πόσον γλυκὺ πρᾶγμα εἶναι νὰ ὁμιλῇ τις τὴν ἀλήθειαν! Γλυκύτερον ὅμως καταπολλὰ εἶναι νὰ ἐκφέρῃ εἰς φῶς ἀληθείαν ἐπωφελεῖς» (Ε51). Ἀπὸ δῶ προχωρεῖ μέσα στὴ ζωὴ καὶ στὸν ἄνθρωπον. Φιλοσοφεῖ γιὰ τὸ γάμον, γιὰ τὸν ἔρωτα, γιὰ τὴ φιλίαν, γιὰ τὴν τιμὴν, γιὰ τὸν πλοῦτον, γιὰ τὴν ἀρετὴν, γιὰ τὸ σκοπὸν τῆς ζωῆς, γιὰ τὴν εὐτυχίαν, γιὰ τὴν θρησκείαν. Υἱοθετεῖ βιολογικὰς ἀπόψεις στὰ πολιτικὰ προβλήματα καὶ δέχεται τὸν κόσμον σὰν φυσιοκράτης, μακρὰ καὶ ἔξω ἀπὸ κάθε μεταφυσικὴν. Εἶναι ὀρθολογιστής, ἀλλὰ καὶ αἰσθηματίας. «Ὁ ἀληθινὸς ἔρωτας, τονίζει, εἶναι ὁ πρῶτος ἐχθρὸς τῆς ἀσωτείας». Δὲν εἶναι ἄθεος, οὔτε ἄπιστος. Ζητάει μιὰ λαϊκὴ ἐκκλησίαν μὲ τὴν ἐξυγίανση, τὴν ἀναμόρφωσιν τοῦ κλήρου, καὶ μάλιστα τοῦ ἐλληνικοῦ. Τὸν συγχρονισμόν του. Νὰ γίνῃ ὁ κληρὸς συναγωνιστὴς καὶ διαφωτιστὴς τοῦ λαοῦ, ὄχι ἐκμεταλλευτής. (βλ. πρπ. σελ. μγ').

Ὁ προβληματιστής. Ὁ συγγραφέας προβληματίζεται. Ἀρχίζει ἀπ' τὴν ἀμφιβολίαν, προχωρεῖ διαλεχτικὰ μὲς ἀπ' τὰ ἐρωτήματα. Κατεβαίνει ἀπ' τὰ γενικὰ στὰ μερικὰ, καὶ ἀπ' τὰ μερικὰ ἀνεβαίνει στὰ γενικὰ. Ζητάει ἀπάντησιν σ' ὅλα. Καὶ τὴ βρίσκει. Καταπληχτικὴ εἶναι ἡ ὀξυδέρκεια, ἡ ὀξύνοια, ἡ πρωτοτυπία τοῦ στὴν τοποθέτησιν καὶ ἀνάλυσιν τοῦ νεοελληνικοῦ προβλήματος. Κανεὶς μέχρι τότε δὲν τὸ φώτισε τόσο ρεαλιστικὰ καὶ ἀνοιχτὰ, τόσο ἐθνικὰ. Κανεὶς δὲν τὸ εἶδε στὴ βάση του μὲ τόση δύναμιν διαγνωστικὴν. «Αἰτία τῆς ἀναιδεστάτης μας ὑπομονῆς», αἰτία ποὺ ἡ Ἑλλάδα εἶναι σκλαβωμένη εἶναι τὸ ἱερατεῖον, στήριγμα τῆς φεουδαρχίας, στήριγμα τῆς τυραννίας. Μ' ἄλλο κληρὸν θὰ εἴμαστε, πιστεύει ὁ συγγραφέας, ἐλευθερωμένοι ἀπὸ χρόνια. Ἄν πετύχαινε ἡ μεταρρύθμισις τοῦ Λούκαρη στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τις ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰῶνα, ὁ τόπος θὰ εἶχε ξυπνήσει, οἱ λαογέννητες δυνάμεις τῆς ἀντίστασης θὰ εἶχαν ὀργανωθῆ, θὰ εἶχαν γίνῃ ἐθνικὰς πανεθνικὰς δυνάμεις, καὶ θὰ εἶχαν πετύχει τὸν ἐθνολυτρωμόν, πρὶν ἀπ' τοὺς Σέρ-

βους. Οί δυνάμεις αὐτὲς γράφουν τὶς ἀντιστασιαστικὰς τοὺς ἐποποιεῖς χωρὶς ἡγεσία, ἀκέφαλες. Ὁ Ρήγας, χάθηκε ἀπὸ κακοτυχία. Θὰ ἔρθουν οἱ συνεχιστὲς του. Ὁ ξενιτεμένος ἑλληνισμὸς πρέπει, νὰ γυρίσει ἀπ' τὴ διασπορά. Νὰ χτίσει Ἑλλάδα, πατρίδα, πολιτισμό. Κακὰ τὰ ψέμματα. Ἡ ξενιτεία εἶναι κόλαση. «Ὅπου ἡ πατρίς ἐκεῖ καὶ ἡ εὐτυχία» (Δ81). Ὁ συγγραφέας τοποθετεῖ τὸ ἀποδημικὸ μας πρόβλημα σὲ νέα βάση. Ἡ ἀποδημία εἶναι ἐθνικὴ αἱμορραγία, φυλετικὸς ἀφανισμὸς. Ἐπαψε νὰναι μορφὴ Ἐθνικῆς Ἀντίστασης, ἐπιβιωτικῆς. Ὁ ἐπαναπατρισμὸς θὰ σώσει τὴν Ἑλλάδα. Στὴ ξενιτεία βρίσκεται ἡ ἡγεσία τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ πρέπει νὰ γυρίσει στὴ φωνὴ τῆς πατρίδας, νὰ πάρει τὴ θέση τῆς στὴ πρωτοπορία τοῦ λαοῦ, ποὺ ἀγωνίζεται καὶ θαυματοურγεῖ ἐνάντια στὴ τυραννία, δημιουργώντας τὴ δόξα τῆς Νέας Ἑλλάδας. Μ' ἓνα τέτοιο λαό, ὅσο κι ἂν τὸν χτύπησε ὁ Ἀλῆ Πασᾶς κι ὁ Σουλτάνος, ἡ «μηχανὴ εἶναι τελειωμένη» (Δ99), ἡ ἀπελευθέρωση ἐξασφαλισμένη. Τὰ φῶτα τῆς Εὐρώπης ξαπλώθηκαν καὶ στὴν Ἑλλάδα, καὶ ὁ λαὸς προχωρεῖ. Ἀνεβαίνει.

Ὁ Νεοέλληνας καὶ Φιλέλληνας. Ἀλλὰ τὸ ἀπελευθερωτικὸ πρόβλημα δὲν εἶναι πρόβλημα στρατηγικῆς ἢ πολεμικῆς ὀργάνωσης, ἦταν πρόβλημα ἀξιοποίησης τῆς Νέας Ἑλλάδας. Μιὰ παρατημένη χώρα, μιὰ δουλωμένη χώρα, μιὰ ἐρειπωμένη καὶ βάρβαρη χώρα τί ἀξία εἶχε καὶ τί ἀξία μποροῦσε νὰ πάρει, καὶ τί χρειάζονταν σὲ χρόνο καὶ σὲ θυσίες γιὰ νὰ πάρει αὐτὴ τὴν ἀξία; Καὶ θὰ μποροῦσε νὰ πάρει ἀξία καὶ νὰ δώσει ψωμὶ καὶ μέλλον στοὺς κεφαλαιούχους καὶ στοὺς ἐμπόρους Ἕλληνες, τὴ στιγμή ποὺ ἦταν μιὰ χώρα τόσο καθυστερημένη καὶ τόσο φτωχὴ σὲ παραγωγικὲς πηγές; Πῶς ν' ἀφηναν τὶς δουλειές τους καὶ νὰ γυρίζαν οἱ ξενιτεμένοι; Καὶ τί νὰκάναν τὴ στιγμή, ποὺ ἓνας ἄνθρωπος σὰν τὸν Κοραῆ δὲν γύριζε, γιὰτὶ ἤθελε βιβλιοθήκες καὶ πανεπιστήμια;... Ἐδῶ ἦταν ὁ κόμπος. Κι ἐδῶ ρίχνει ὅλο τὸ βᾶρος του ὁ συγγραφέας, ἀλλὰ καὶ παίρνει ὅλο τὸ βᾶρος τῆς ἀξίας τῆς ἢ Ἑλληνικῆς Νομαρχίας. Ὑπερυψώνει τὴν Ἑλλάδα, τὴν αὐτάρκειά της, τοὺς ἀρίφνητους θησαυροὺς της, ἠθικοὺς, πολιτιστικοὺς, παραγωγικοὺς. Τὶς πηγές της. Τὸ κλίμα της, ἡ θέση της, ὁ λαὸς της, τὰ χωριά της. Κι ἀκόμα ἡ σημερινὴ προκοπὴ της, ὁ φωτισμὸς της σὲ λίγα χρόνια μὲ τόσα σκολειά. «Ὅλη σχεδὸν ἡ Ἑλλάς εἶναι στολισμένη μὲ λόφους καὶ πεδιάδας θαυμασίας, τὰ περισσότερα χωρία εὐρίσκονται εἰς ὕψος, ἡ γῆ εἶναι κατὰ πολλὰ καρποφόρος, τὰ νερὰ καθαρῶτατα, ὁ ἀῆρ εὐκρατος, ὅθεν καὶ γενικῶς οἱ Ἕλληνες εἶναι ὑγιεῖς καὶ εὐφυεῖς». Αὐτὸς ὁ τόπος, ποὺ στὰ παλιὰ χρόνια ἔγινε τὰ λίκνο ἐνὸς τόσο μεγάλου πολιτισμοῦ, εἶναι δυνατὸ νὰ μὴν ἔχει ἀξία καὶ ἀπεριόριστες παραγωγικὲς δυνατότητες; «Αἱ περιστάσεις (= συνθῆκες) ὅπου εἰς τὸν παλαιὸν καιρὸν κατέστησαν τοὺς Ἕλληνας

τόσον ἀξιωτέρους ἀπὸ τὰ ἄλλα γένη» (E28), εἶναι δυνατὸ νὰ μὴν ὑπάρχουν σήμερα; «Ἡ εὐκαρπος γῆ τῆς Ἡπείρου καὶ Θεσσαλίας», ποὺ τραβάει τὴν βουλιμίαν τῶν τυράννων, εἶναι δυνατὸ νὰ μὴν ἔχει ἀξία; Στὰ «χρυσόχροα ὄρη τῆς Ἑλλάδος» ξαναγύρισαν κιόλας οἱ Μοῦσες. (E15). Αὐτὸς ὁ λαὸς εἶναι ἀξίος μέσα σὲ δυὸ χρόνια νὰ χτίσει νέο πολιτισμὸ καὶ ν' ἀναπληρώσει αἰῶνες σκλαβιάς. Τίποτα δὲν ἔχασε μέσα στὰ δεσμὰ του. Κράτησέ «σῶα τὰ ἦθη του», ἀπειραχτη τὴν ψυχὴ του, ἀχάλαστες τίς ἀρετὲς του. Κι' ἂν καλοξετάξει κανεὶς οἱ σκλαβωμένοι Ἕλληνες εἶναι πιὸ ἀνώτεροι σ' ἀρετὲς καὶ οἱ πιὸ πολιτισμένοι ἀπ' τοὺς «βαρβάρους καὶ ἀχαρίστους ἀλλογενεῖς, ὅπου τόσον ὀλίγον μᾶς ψηφῶσι» (B30). Ἄς μὴ θαμπώνονται οἱ ξενιτεμένοι Ἕλληνες ἀπ' τὰ φῶτα τῆς Εὐρώπης. Εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς «βαρβάρους γαῖας» (Δ93), ἄς μὴν ἀλλάζουν «τὰ φορέματα τῆς πατρίδος» (Δ71) καὶ τὴ γλῶσσα τους καὶ τὰ ἦθη τους, θέλοντας νὰ «μιμηθῶσι τὴν κακοήθειαν τῶν ἀλλογενῶν» (Δ67), τὰ βαψίματα καὶ τοὺς ἐκφυλισμοὺς τους (τὰ ζωγραφισμένα ἀναιδέστατα πρόσωπα τῶν κακοηθεστάτων ἀλλογενῶν) (Δ76). Αὐτοὶ οἱ ἀχαρίστοι ἔγιναν ἀπ' τὴν Ἑλλάδα καὶ τώρα τὴ μισοῦν, γιατί φθονοῦν τὴν προκοπὴ τοῦ ξενιτεμένου ἑλληνισμοῦ (βλ. σελ. 336—339). Θαυμάζουν καὶ τὸ λαὸ μας καὶ τὸν τόπο μας οἱ περιηγητὲς τους, καὶ ὅμως ἐμεῖς τὸν ξεχνοῦμε στὰ ξένα, «πίνοντας τὸ βρώμερον νερόν τῆς λήθης», καὶ τὸν καταφρονοῦμε, καὶ σ' ὅλους τοὺς ξενιτεμένους «εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐξοδευσουν μίαν ὥραν εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῆς πατρικῆς μας ἱστορίας» (Δ70). Τί ἀξίζουν οἱ ἀρχιστράτηγοι τῶν ἀλλογενῶν, μπροστὰ στοὺς καπεταναίους τῆς κλεφτουριάς; Τί βαραίνει ὁ πολιτισμὸς τῶν ξένων, μπροστὰ στὶς νεοελληνικὲς ἀξίες καὶ ἀρετὲς, ποὺ ἔδωσαν ἓνα πανάρχαιο πολιτισμὸ στὸν κόσμον καὶ τὸν στεφάνωσαν μέσα στὴ σκλαβιά μὲ τόσα θαύματα; Ἡ Ἑλλάδα ἓνα μόνο δὲν ἔχει: τὴ λευτεριά της. «Ἄλλο δὲν τῆς λείπει, εἰμὴ ἡ ἐλευθερία» (E19). Ἄπ' τὴν ἀγάπην της θὰ γεννηθοῦν ὅλα τὰ καλά. «Νὰ μὴν ἀγαπᾶτε, παρὰ τὴν Ἑλλάδα, διὰ νὰ ἀγαπήσετε ὅ,τι τυχαίνει». Ἡ Νομαρχία εἶναι κήρυγμα γυρισμοῦ στὴ γῆ, στὶς νεοελληνικὲς ἀξίες, στὶς νεοελληνικὲς πηγὲς τῆς αὐτάρκειας. Κήρυγμα κι' ἀποκάλυψή τους. Ἄπ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ ἡ ἀξία της εἶναι ἀπεριόριστη, ἀξεπέραστη ὡς τὰ σήμερα. Ὁ συγγραφέας τῆς Νομαρχίας εἶναι ὁ πρῶτος καὶ μεγαλείτερος φιλέλληνας. Ἐμπνευστὴς τοῦ Σολωμοῦ. Ὁ πρῶτος καὶ μεγαλείτερος νεοέλληνας καὶ νεοελληνιστῆς, ὅταν ὁ Κοραῆς ἔβλεπε μὲ συγκατάβαση τὸ λαὸ μας κι' ἐκλαιγε τὴ βαρβαρότητά του καὶ σιχαινόταν, κατὰ βάθος, τὴ χυδαιότητά του.

Ὁ νεοεριστῆς. Τὸ κήρυγμα αὐτὸ, ἂν καὶ ἀντιμετωπίζει μὲ πίκρα καὶ μῖσος ἓνα τυφλὸ μισελληνισμό, ποὺ βρισκόταν στὴ βάση του τότε (βλ. σελ. 336), ἂν καὶ ἀντιμετωπίζει τὸν πιθη-

κισμό τῶν ξενιτεμένων καὶ τὸν τυχοδιωχτικὸ κοσμοπολιτισμὸν τους, ποὺ τοὺς ἔκανε νὰ κρύβουν καὶ νὰ ντρέπονται γιὰ τὴν ἐθνικότητα καὶ τὴν καταγωγὴν τους, νὰ δίνουν στὰ παιδιά τους ξενικὴ ἀνατροφή, νὰ μὴ μιλοῦν τὴ γλῶσσα τους, νὰ παντρεύονται «διεφθαρμένες δοῦλες τῆς Γαλλίας καὶ Ἰταλίας», τὸ κήρυγμα αὐτὸ δὲν εἶναι σωβινιστικὸ, εἶναι ἐθνικὸ, καὶ εἶναι κάτι παραπάνω: κήρυγμα ἐπαναστατικῆς ἀνάγκης καὶ τακτικῆς, καὶ εἶναι ἀκόμα κήρυγμα ἐθνικῆς σωτηρίας στὴν οὐσία του. Ὁ συγγραφέας ζητάει γόνιμη καὶ ἐθνοπλαστικὴ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ξένους. Πανηγυρίζει γιὰ τὸν εὐρωπαϊκὸ φωτισμὸ, ποὺ ξαπλώθηκε στὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ ὅλους τοὺς δασκάλους, ποὺ σπούδασαν ἔξω (E15—19), ἀπὸ τὰ σκολειά, τὶς βιβλιοθήκες, τὰ ὄργανα, τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, τὶς σωτήριες ἀρχές τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ. Τοῦ δίνει τόση σημασία γιὰ τὸ λυτρωτικὸ ἀνθρωποσωτήριον ἔργο του, ὥστε τονίζει ὅτι πρέπει νὰ «εὐχαριστήσωμεν τὸν Θεὸν ὅπου δὲν ἐγεννήθημεν ἓνα αἰῶνα πρωτῆτερα» (E 43). Χτυπάει ὅμως τὸν παπαγαλισμὸ, τὸ κουβάλημα, τὸ ἐξουθένωμα τῶν ἀξιῶν τοῦ τόπου καὶ τὴν προδοσίαν ἢ νοθείαν τους ἀπ' τὴ ξενομανίαν. Δηλαδή βλέπει τὴν ἀναγέννησίν μας μέσα στὶς ρίζες τῆς καὶ στὶς πηγές τῆς.

Ὁ ἀναγεννητής. Ὁ δραματισμὸς του προβοδώνει τὴν ἀναγέννησίν μας ὡς τὶς ἔσχατες ἀναζητήσεις καὶ συνέπειές τῆς. Ζητάει λαϊκὸ σκολειό, συγχρονισμένες διδασκαλίες, εἰσαγωγὴν τῶν ἐπιστημῶν, πειραματικὴ καὶ πραγματικὴ διδασκαλία, ὄχι «τὰ ἀφανῆ διὰ τῶν ἀφανῶν» (E 16α), χτύπημα τοῦ λογιωτατισμοῦ, τοῦ σκοταδισμοῦ, τῆς γραμματοκαπηλείας, ἐλευθερία τῆς σκέψης καὶ τῆς διδασκαλίας (E 18), ξάπλωμα τῆς παιδείας, περιορισμὸς τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ, δημοτικὴ γλῶσσα στὰ βιβλία καὶ στὴ διδασκαλία (E 16α), ἐκλαίκευση, νεοελληνικὴ φιλολογία, νεοελληνικὸ πνευματικὸ πολιτισμὸ. Εἶναι τόσο δημοτικιστὴς, ὥστε μαζί μὲ τοὺς λογιωτάτους (E 16α) χτυπάει καὶ τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς γλωσσαμύντορες τῆς Κρούσκας (E 22β, βλ. καὶ σελ. 344). Πιστεύει τόσο στὴν ἐθνικὴ γλῶσσα, τὴν καταπατημένη καὶ ὑβρισμένη, ὥστε τὴ λέει «γλῶσσαν μας» (τὴ μιὰ δηλαδή καὶ μοναδική), «τὴν ἀπλήν μας διάλεκτον». Εἶναι γνήσιος μαθητὴς τοῦ Κανταρτζῆ καὶ τοῦ Φιλιππίδη. Καὶ δὲν ζητάει μόνον δημοτικισμό, ἀλλὰ καὶ δημοκρατικὴ λογοτεχνία καὶ ἐπιστήμη, ποὺ νὰ μορφώσει τὸ λαὸ καὶ νὰ τὸν κάνει ἀξίον νὰ ὑπερασπίζεται τὴν λευτερίαν καὶ τὴν δημοκρατίαν. Γι' αὐτὸ παραπονιέται, πῶς οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς του δὲν ἔγραψαν ἐθνοπλαστικὰ βιβλία, ποὺ θὰ φώτιζαν τὸ λαὸ πάνω στὰ προβλήματα τῆς λευτεριάς, τοῦ ξεσηκωμοῦ καὶ τῆς δημοκρατικῆς τοῦ ἀναγέννησης. Τὴ Νομαρχία τὴν ἔβγαλε γιὰ ν' ἀνοίξει, ὅπως μᾶς λέει (ΣΤ 12) τὸ δρόμο μιᾶς ἐπαναστατικῆς φιλολογίας, μιᾶς δημοκρατικῆς δημιουργίας. Βιβλία διαφωτισμοῦ,

ἐπιστήμης, ἐθνικῆς παιδείας. «Τῇ ἀληθείᾳ, τονίζει, εἶναι ἄξιον θαυμασμοῦ, πῶς μερικοὶ ὅπου ἐξέδωκαν διάφορα πονήματα, κανεῖς σχεδὸν δὲν ὠμίλησε, καθὼς πρέπει, περὶ τῆς ἐλευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος». Κανεῖς, (ἐχτὸς ἀπ' τὸν Κοραῆ, πού τὸν ἐκθειάζει, ἀλλὰ κατὰ βάθος χτυπάει τὸ φιλοβοναπαρτισμὸ του καὶ τὴν ἄκριτη κι ἀντεθνικὴ ἐξάρτηση τῆς ἀπελευθέρωσης τῆς Ἑλλάδας ἀπ' τοὺς ξένους). Μέσα στὴ Νομαρχία καὶ μετὰ τὴ Νομαρχία πρωτομπῆκε τὸ νεοελληνικὸ πρόβλημα πολὺπλευρὰ στὴν ἐθνικὴ ἀναγεννητικὴ του βάση, μ' ἓνα προγραμματισμὸ, τόσο προδρομικὸ καὶ προοδευτικὸ, πού μέσα σ' ἕκατὸ χρόνια δὲν μπορέσαμε ἀκόμα νὰ τὸν ξεπεράσουμε.

ΤΟ ΕΡΓΟ

Ὁ στοχαστής. Ὑπάρχει βαθιὰ σκέψη πάνω στὸ θέμα. Συλλογὴ. Τυράννισμα διείσδυσης καὶ συμπύκνωσης. Ἐργάζεται συγκεντρωτικὰ, ἀποδελτιωτικὰ, συνθετικὰ. Μᾶς τὸ λέει ὁ ἴδιος (ΣΤ10). Διατυπώνει τὴ σκέψη του σὲ δελτία καὶ τὰ μαζεύει, κι ὕστερα τὰ ἐλέγχει, τὰ συνθέτει καὶ τὰ κατατάσσει. Αὐτὸ δείχνει τὴν ὠριμότητα καὶ τοῦ στοχασμοῦ καὶ τῆς ἡλικίας του, καθὼς καὶ τὴ μεγάλη σημασία, πού ἔδινε στὸ θέμα του. Ἐχει διαβάσει πολλά. Βρίσκει στὸ διάβασμα ἀνακούφιση (ΣΤ7). Σκέπτεται, κρίνει, βαθαίνει τὸ στοχασμὸ του. «Ὅταν ἄρχισε νὰ γράφει τὸ ἔργο του, βρέθηκε μπροστὰ σὲ θάλασσα. Ἀντιμετώπισε σοβαρὰ τὸ πρόβλημα τῆς σύνθεσης, τῆς οἰκονομίας τοῦ ὕλικου, τὸ πρόβλημα τῆς συντομίας. «Ἡ συντομία μὲ ὑποχρέωσε νὰ βάλω εἰς ὑποσημειώσεις πολλὰ πράγματα, ὅπου ἔπρεπε νὰ ὀμιλήσῃ τινὰς εἰς διάφορα ξεχωριστὰ κεφάλαια. Καὶ ἡ συντομία, ὑποχρεώνοντάς με νὰ ἐνώσω βιαίως διάφορα θέματα εἰς ἓν, ἔδωκεν εἰς μερικὰ κατεβατὰ ἐνέργειαν, καὶ εἰς ἄλλα ἄκραν ξηρότητα». Εἶναι φανερό ὅτι ἀναγκάστηκε νὰ πετάξῃ πολὺ ὕλικό, νὰ παραλείψῃ ὀλίγα κεφάλαια. Σὲ κάθε σελίδα ἀντιμετωπίζει τὴν ἀνάγκη τῆς πυκνότητος καὶ συντομίας, καὶ λυπᾶται γιὰτὶ δὲν μπορεῖ νὰ ξαπλωθεῖ (βλ. σελ. 302—304 τὰ ἀμέτρητα παράπονά του καὶ τὶς ἀμέτρητες δηλώσεις του γιὰ τὴ συντομία). Ὁ λόγος του εἶναι αὐστηρὰ χωρισμένος σὲ βιβλία καὶ κεφάλαια μὲ μεταβάσεις. Συνοψίζει τὰ προηγούμενα, καθορίζει τὰ ἐπόμενα καὶ προχωρεῖ (βλ. σελ. 303—304 γιὰ τὶς μεταβάσεις καὶ παραπομπές του). Συχνὰ συμπυκνώνει τὸ στοχασμὸ του σ' ἀξιώματα καὶ ρητά, πού δίνουν βάρος στὸ λόγο του καὶ τὸν κάνουν πειστικὸ, ἐνεργητικὸ κι ἀλησμόνητο (βλ. τὰ χρυσᾶ ἔπη του ἀνθολογημένα στὸ τέλος). Ὁ στοχασμὸς του πλημμυρίζει. Οἱ ιδέες καὶ τὰ αἰσθήματα ξεχειλίζουν. «ὦ, πόσον εἶναι τὸ πλῆθος τῶν ιδεῶν, ὅπου εἰς ἐτούτην τὴν στιγμὴν μοῦ παρησιάζονται εἰς τὸν νοῦν καὶ μ' ἐμποδίζουν

σχεδόν από τὸ νὰ τὰς ἐκθέσω, καθὼς τυχαίνει. Καὶ θέλοντας νὰ γράψω εἰς ὀλίγα λόγια, δὲν θέλω δυνηθῆ ἴσως νὰ εἰπῶ τὸ ὀλιγότερον μέρος εἰς πολλὰ κατεβατά!.....» (Ε 10). Σὰ στοχαστής, ζητάει νὰ κινήσει καὶ τοὺς Ἕλληνες σὲ στοχασμό. «Ἀναγνώστα, ἀγαπητέ, ὅποιος καὶ ἂν εἶσαι, σὲ παρακαλῶ νὰ στοχασθῆς πρῶτον μόνος σου τὴν ὑπόθεσιν». Γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ μεγάλη της ὑπόθεση, δὲν χρειάζεται ἄλλο. Τὰ λόγια εἶναι περιττά. «Στοχάσου καὶ ἀρκεῖ!». Ἔτσι ἀρχίζει τὸ βιβλίον του. Γι' αὐτὸ κάνει ἀποσιωπήσεις, κι ἀφήνει ν' ἀκουστεῖ ἡ φωνὴ τῶν πραγμάτων. Νὰ ξαπλωθῆ μεσ' ἀπ' τὰ λόγια του («τὸ γενικὸν μουρμούρισμα λύπης») (Γ31) ἐνὸς ὀλόκληρου λαοῦ.

Ὁ δημιουργός. Ἡ Νομαρχία ἔχει τὴ σφραγίδα τῆς δημιουργίας. Εἶναι λόγος. Ἐέσπασμα ψυχῆς. Ξεχείλισμα ὀργῆς. Θούριος. Στὸ βάθος της δὲν εἶναι παρὰ μία προβολὴ τῆς ψυχικῆς περιπέτειας τοῦ δημιουργοῦ της. Γι' αὐτὸ ξεχειλίζει ἀπὸ προσωπικὸ στοιχεῖο, ποὺ ἀποτυπώνεται στὸ ὕφος του. Ἡ Νομαρχία εἶναι βίωμα. Δὲν εἶναι ἓνα ξερὸ ἔργο σκέψης. Ἡ ἀναζήτησις καὶ ἡ ἀπόδειξις τῆς ἀλήθειας γιὰ τὴν Ἑλλάδα παρ' ὅλα τὰ στατιστικὰ καὶ τὰ ἱστορικὰ, βγαίνει μεσ' ἀπ' τὴν ψυχὴ τοῦ συγγραφέα. Μὲσ' ἀπ' τὸν πόνο του, γι' αὐτὸ καὶ ὅλα παίρνουν τὴ σφραγίδα τῆς τέχνης, καὶ κάνουν τὴ Νομαρχία λογοτέχνημα πρώτης γραμμῆς, γεμᾶτο πάθος, ἐνθουσιασμό, ὀργή, ἐνέργεια. Σκοπὸς της εἶναι ἡ «κατάπεισις», δηλαδὴ τὸ ἀνοιγμα τῆς ἐμπειρίας, τὸ ξεσθήκωμα τῆς ψυχῆς τῶν σκλαβωμένων, ὥστε νὰ πάρουν συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ τους, νὰ λυτρωθοῦν ἀπ' τὰ δεσμὰ τοῦ φόβου καὶ τῆς ἀμφιβολίας καὶ νὰ ριχτοῦν στὸν ἀγῶνα τῆς λευτεριᾶς. Γιὰ νὰ τὸ πετύχει αὐτὸ ὁ συγγραφέας δὲν μεταχειρίστηκε μόνον τὴ ξηρὴ λογικὴ καὶ διαλεκτικὴ, παρὰ γέμισε τὸ ἔργο του ἀπὸ ποίηση καὶ ἀπὸ αἴσθημα, ἀπὸ ἐμπειρία δική του κι ἀπὸ ἀφθονο προσωπικὸ στοιχεῖο. Τὸ ἔκανε πίνακα καὶ παιᾶνα. Δράμα καὶ μοιρολόγι.

Ἦφος. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὸ ὕφος. Ὁ λόγος τοῦ συγγραφέα ἀγκαλιάζει ψυχικὰ τὸν ἀναγνώστη. Τοῦ ἀνοίγει τὴν περιπέτεια καὶ τὸ δράμα ἐνὸς λαοῦ. Τὸ ὕφος του εἶναι ποιητικόν, ὁ λόγος του θερμός, γεμᾶτος προσφωνήματα, ἐξομολογήσεις, καταγγελίες, κατηγορίες γιὰ τοὺς δυνάστες τῆς χώρας. Σὰ θάλασσα, πότε φουρτουνιαρίζει καὶ γαληνεύει, πότε παρακαλεῖ, πότε παθαίνεται, πότε θρηνολογᾷ, πότε καταριέται καὶ ξεσπᾷ, καὶ πότε ξετυλίγει μὲ σπαραγμὸ τὸ μεγάλο πόνον. Ἀπ' αὐτοῦ παίρνει ὁ λόγος τοῦ Ἦφους. Ἦφος καὶ σοβαρὴ δραματικὴ μεγαλοπρέπεια. Καὶ μεγαλώνει τὸ ὕφος τοῦ λόγου του ἀπὸ τοὺς πυκνοὺς καὶ δυνατοὺς στοχασμοὺς του, ἀπὸ τὶς κοφτερὲς ἀλήθειες, ἀπὸ τὴ δύναμη τῶν ἰδεῶν του, κι ἀπὸ τὸ ὑψηλὸ θέμα του. Κι ὕστερα ἔρχεται τὸ σφοδρὸ πάθος τοῦ πατριώτη γιὰ νὰ δώσει ἐνέργεια, χρῶμα, παλμὸ στὸ ὕφος τοῦ λόγου. Κι ἔρχε-

ται ύστερα ή δυνατή του φράση, ή χτυπητή, ή στραφταλιστή, ή τρικυμισμένη, οί παρομοιώσεις του, άφθονες, ταιριαστές, δυνατές, άξέγραφτες. 'Ο συγγραφέας τής Νομαρχίας είναι λογοκράτορας, άληθινός ποιητής, δυνατός ρήτορας και διαλεχτικός. Διάλογοι, σχήματα, έπιφωνήματα, προσωποποιήσεις, θαυμαστικά, μεταφορές, φραστικός πλούτος, πού διοχετεύει ένα ύψηλό κόσμο αλήθειας και μεγαλείου. Και πάν' άπ' όλα ή σύνθεση, ή γοργότητα, ή έγνοια τής συντομίας και τής σαφήνειας. "Όσο κακόγλωσση κι αν μās έρχεται σήμερα ή Νομαρχία, είναι και μένει μνημείο του λόγου άθάνατο, πού συναρπάζει και λυτρώνει με τή μεγαληγορία του άπ' τή μιά, βγαλμένη άπ' τó πάθος πού εκδηλώνεται μ' ένθουσιαστική έμπνευση και δίνει κάποια θείκη δύναμη και ζωή στο λόγο, και με τó ύψος του άπ' τήν άλλη, πού είναι «άπήχημα τής μεγαλοφροσύνης» του. Γι' αυτό του είδους τά άγλωσσα έργα ó Λογγίνος είπε μιά μεγάλη αλήθεια, πώς και χωρίς λέξεις αν ήταν, μόνα τους μās αναγκάζουν νά τά θαυμάσουμε και νά τά ποϋμε μεγάλα για τó σπουδαίο τους περιεχόμενο, για τις μεγάλες ιδέες πού κλείνουν. 'Αλλά κατά βάθος ή Νομαρχία έχει λόγο δημιουργικό, ποιητικό. Δεν υπάρχει πιό ένεργητικός, πιό ζωντανός και παραστατικός λόγος στα νεοελληνικά. Πιό σέρτικός και σταράτος. Πιό μεγαλόστομος και κοφτερός. Λάμπει και σφάζει με τήν έμφαση και τόν πόνο του, πότε σκληρός, πότε γλυκομίλητος, και πάντα διδαχτικός και γκαρδιακός. 'Ο συγγραφέας τής Νομαρχίας είναι δεινός διδάχος, κατηχητής, έκλαϊκευτής. Είναι έποπτικός και γοργοκοίταχτος, συνοψιστικός και καταπειστικός. Δεν αποκομίζει. Και δεν παύει με τις προσφωνήσεις, τις προτροπές, τις άποστροφές και τις μεταβάσεις, με τις δηλώσεις του πώς θα είναι σύντομος, νά κρατάει άκοίμητη τήν προσοχή του άναγνώστη του. Ζητούσε, όπως λέει ó ίδιος (ΣΤ 12), νά δώσει «ένέργεια» στο λόγο του, και παραπονιέται γιατί ή συντομία τόν άνάγκασε νά γίνει σέ πολλά σημεία ξηρός. Πραγματικά ή Νομαρχία είναι άνισο έργο. "Έχει όμως σφιχτή σύνθεση και οίκονομία. 'Ο λόγος του τόν τράβηξε μακριά, αλλά τó θέμα του είναι μεγάλο (βλ. τή μελέτη για τά στοιχεία του ύφους της στα ύπομνήματα, σελ. 293—305). Αυτός πού έγραψε τή Νομαρχία ήταν ένας ποιητής. Μεγαλόπνευστος.

Γ λ ω σ σ α. 'Υπάρχει μέσα στη Νομαρχία ένας βαθύτατος και δραματικός έλληνοπλαστικός γλωσσικός άγώνας, όμοιος με του Σολωμού. 'Ο συγγραφέας, όπως μās λέει (ΣΤ 11), έγραψε τά δελτία και τά σχέδιά του ίταλικά και γαλλικά. "Υστερα τά μετέγραψε ή μόνος του ή με τήν βοήθεια άλλου. Μάλλον μόνος του. 'Η πλαδαρή γλώσσα πού έδωσε στο έργο του, τó ξέρει και τ' όμολογεί στον πρόλόγο του, πώς δεν θα ίκανοποιήσει τους «λεξολάτρεις» γιατί ήταν γλώσσα άπλη, χωρίς γραμματικούς κανόνες. 'Αδέσμευτη.

Καὶ στὸ πνεῦμα τῆς καὶ στὸ λεχτικὸ τῆς δημοτικῆς. Ἡ γλῶσσα τῆς ἐμπορικῆς ἀλληλογραφίας. Τὴν προτίμησε, ἂν καὶ δημοτικιστῆς, ἂν καὶ κηρυγμένος ἐνάντια στὴ γλῶσσα τῆς ἐμπορικῆς ἀλληλογραφίας (Δ 73α), γιὰ νὰ διαβαστεῖ τὸ βιβλίον τοῦ ἀπ' τοὺς ἐμπόρους καὶ τοὺς γραμματισμένους τῆς ἐποχῆς. Ὁ συγγραφέας θὰ μπορούσε στοὺς «λεξολάτρας» ν' ἀπαντήσῃ ὅπως ὁ Σολωμὸς στὸ Λογιώτατο τοῦ Διαλόγου του, ὅταν τὸν ἀρώτησε, ἂν ξέρει τὰ ἑλληνικὰ καὶ ἂν τὰ σπούδαξε ἀπὸ μικρός: «γνωρίζεις τοὺς Ἕλληνας, κύριε, τοὺς γνωρίζεις, τοὺς ἐσπούδαξες ἀπὸ μικρός;». Πραγματικὰ κανεὶς δὲν γνώρισε καὶ δὲ σπούδαξε τόσο τοὺς Ἕλληνες καὶ τὴν Ἑλλάδα, ὅσο ὁ συγγραφέας τῆς Νομαρχίας. (Περισσότερα γιὰ τὴ γλῶσσα του βλ. τὴ μελέτη μου στὰ ὑπομνήματα σελ. 269—275).

Γ ρ α μ μ α τ ο λ ο γ ι κ ῆ τ ο π ο θ ἔ τ η σ η. Ποιὰ θέση πρέπει νὰ πάρει στὴν αὐριανὴ γραμματολογία μας ἡ Νομαρχία; Μεγάλη! Δὲν εἶναι ἱστορικὸ βιβλίον, οὔτε πολιτικόν. Εἶναι λογοτεχνικόν καὶ κριτικόν δοκίμιον. Ἡ θέση τῆς εἶναι δίπλα στοὺς Θουρίους τοῦ Ρήγα, δίπλα στὰ Σαλπίσματα τοῦ Κοραῆ καὶ δίπλα στὰ δημοτικὰ μας τραγούδια, τὰ κλέφτικα. Εἶναι ἡ θεωρητικὴ τους προβολή, ἡ κριτικὴ τους καταξίωση, ἡ ἐρμηνευτικὴ τους δημιουργία. Ἡ «Ἑλληνικὴ Νομαρχία» εἶναι τὸ πρῶτον καὶ κορυφαῖον ἔργον νεοελληνικῆς κριτικῆς. Μὲ τὸ μήνυμα ποῦ ἔφερε, ἀνοίξε τὸ δρόμον τῆς ἐπαναστατικῆς μας λογοτεχνίας. Τὸ δρόμον τοῦ Σολωμοῦ. Ὁ ὕμνος τῆς Ἐλευθερίας εἶναι βγαλμένος μέσ' ἀπ' αὐτὸν τὸν μεγάλοπνευστο Λόγον περὶ Ἐλευθερίας. (βλ. σελ. 357—358). Ἀλλὰ τὸ ἔργον εἶχε καὶ πλατύτερη πνευματικὴ ἐπίδραση καὶ πρὶν καὶ καὶ μετὰ τὸ Εἰκοσιένα (βλ. τὴ σχετικὴ ἔρευνα σελ. 351—358).

Ὁ διαφωτιστής. Ποτὲ ἄλλοτε μέσα στὴν ἱστορίαν τῶν λαῶν δὲν παρουσιάστηκε αὐτὸ τὸ φαινόμενον, τόσο πολλοὶ ἄνθρωποι νὰ χρωστοῦν τόσα πολλὰ σ' ἓνα βιβλίον. Ἡ Νομαρχία ἀνοίξε τοὺς δρόμους τῶν Φιλικῶν καὶ τοῦ Εἰκοσιένα, τοὺς δρόμους τῆς λογοτεχνίας μας καὶ τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς. Στέκεται τὸ μοναδικὸ μνημεῖον τοῦ διαφωτισμοῦ μας, καὶ μὲ τὸ διαφωτισμὸ συνταιριάζει καὶ χαρίζει στὴν Ἑλλάδα τὴν ἐπαναστατικὴν τῆς θεωρίαν. Ὁ ἄνθρωπος ποῦ τὴν ἔγραψε, σὰ διανοητῆς βρίσκεται στὸ ἐπίπεδον πνευματικῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐποχῆς τοῦ σ' εὐρωπαϊκὴ κλίμακα, βλέπει ὅμως πρὸς πέρα καὶ πρὸς βαθιὰ ἀπ' τοὺς συγκαιρινούς του Ἕλληνες, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸν Κοραῆ, νοιώθει πρὸς δυνατὰ τὰ συμφέροντα τῆς τάξεως του, τίς ἀνάγκες καὶ τὰ πραγματικὰ προβλήματα τοῦ λαοῦ του καὶ προχωρεῖ πρὸς βαθιὰ στὰ μέσα καὶ στοὺς τρόπους τῆς λύσεως αὐτῶν τῶν προβλημάτων. Ὑπῆρχε στὴν Ἑλλάδα ἐπαναστατικὸν κίνημα καὶ ἐπαναστατικὴ παράδοσις. Ἀλλὰ ἔλειπε ἡ θεωρία ποῦ θὰ τὴν ἀξιοποιούσε καὶ θὰ καθόριζε τοὺς δρόμους, τὴ

σημασία και τὰ ὄριά της. Καὶ χωρὶς θεωρία ἐπαναστατικὴ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀληθινὸ, ὀργανωμένον ἐπαναστατικὸ κίνημα. Ὅσο κι ἂν βγῆκε, ὅπως εἶδαμε, μέσ' ἀπ' τὴν ἀποσύνθεση τῆς τούρκικης φεουδαρχίας καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἄσκησε σὰν ἐπαναστατικὴ θεωρία καὶ σὰν ἐθνεγερτικὸ κήρυγμα βαθειὰ ἐπίδραση στὸν ἑλληνισμό καὶ τότε ποὺ βγῆκε, καὶ ἀργότερα. Ὁ στοχαστὴς αὐτὸς, ἀφοῦ μὲ πόνον καὶ κόπον ἀφομοίωσε τὶς ιδέες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ καὶ ὑψώθηκε στὴν ιδέα τοῦ γενικοῦ, ἔσκυψε ὕστερα στὸ μεγάλο πρόβλημα τοῦ λαοῦ του, καὶ σὰν ἀληθινὸς πατριώτης καὶ πνευματικὸς ἀγωνιστὴς ἔρριξε τὸ πνευματικὸ του φῶς στὴ σφαῖρα τῆς πρακτικῆς δράσης καὶ φώτισε τοὺς δρόμους καὶ τὶς δυνατότητες τοῦ Μεγάλου Ἑσσηκωμοῦ. Ἡ Νομαρχία ἐπεισε τοὺς πατριῶτες καὶ τοὺς ἀρμάτωσε θεωρητικά. Ἔδειξε κοντὰ στ' ἄλλα πὼς ἡ πτώση τῆς τούρκικης φεουδαρχίας εἶναι ἱστορικὰ ἀποφασισμένη. Ἡ λευτεριά τῶν Ἑλλήνων τελειωμένη. Γι' αὐτὸ εἶν' ἓνα βιβλίο μεγάλης σημασίας γιὰ μᾶς τοὺς Ἕλληνες. Βιβλίο μοναδικό. Κειμήλιο ποὺ δὲν τῶχει καὶ θὰ τὸ ζήλευε κάθε φιλολογία. Εἶναι γιὰ μᾶς ἡ ρίζα τοῦ πνευματικοῦ μας πολιτισμοῦ. Ἡ πηγὴ τῆς νέας μας ζωῆς. Γύρω σ' αὐτὸ τὸ μεγαλοῦργημα θὰ γίνουν πολλά, πέρ' ἀπ' αὐτὰ μᾶς τὰ φτωχὰ καὶ τ' ἀνάξια.

(1948)

Γ. ΒΑΛΕΤΑΣ

Ο ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΕΛΛΗΝΑΣ

ΧΑΡΑΧΤΗΡΙΣΜΟΣ ΜΑΡΙΝΟΥ ΣΙΓΟΥΡΟΥ

*Ἐγὼ ἔταξα νὰ κάμω κάθε θυσίαν
ἔμπροσθεν εἰς τὸ ἄγαλμα τῆς Ἐλευθερίας.*

ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΕΛΛΗΝΑΣ

Ἐμπρὸς ἀπὸ κάθε βιβλίο συχνὰ ζητεῖ ὁ ἀναγνώστης ὄχι μόνον τὴν εἰκόνα τοῦ συγγραφέα, πρὶν διαβάσει τὸ ἔργο του, ἀλλὰ καὶ κάποιες πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ του. Καθένας θέλει νὰ γνωριστεῖ μ' ἐκεῖνον ποὺ θ' ἀρχίσει μιὰ προφορική συνομιλία ἢ μιὰ διανοητική προσέγγιση. Τὸ φαινόμενο τῆς συμπάθειας ἢ ἀντιπάθειας τοῦ ἀναγνώστη πρὸς τὸν συγγραφέα δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς ψυχικῆς συγγένειας μόνο· σημαντικός συντελεστής εἶναι καὶ ἡ πνευματική περιέργεια. Δυὸ χαρακτήρες ἀντιμετωπίζονται στὶς τυπωμένες σελίδες, καὶ μιὰ μυστική δύναμη τραβάει τὸν ἓνα πρὸς τὸν ἄλλον ἢ τοὺς ξεμακραίνει. Ἔτσι συγγραφέας κι' ἀναγνώστης γίνονται πότε ἔχτροι καὶ πότε φίλοι.

Ὁ βιογράφος πρέπει νὰ μᾶς φανερώσει τὸν συγγραφέα μὲς ἀπὸ τὸ ἔργο καὶ νὰ φωτίσει τὸ ἔργο μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ψυχολογία τοῦ ἀνθρώπου ποὺ τὸ ἔγραψε. Πρέπει νὰ συνθέσει μιὰ φυσιολογία ἠθική μὲ τὰ πραγματικά περιστατικά μιᾶς ζωῆς καὶ νὰ δείξει τὸ ἄτομο στὴν κοινωνική του σταδιοδρομία καὶ στὴν ἰδεολογική του ἐπιδίωξη. Γιὰ νὰ κατορθώσει τὸ σκοπὸ του, ὁ βιογράφος πότε πρέπει νὰ παραλείψει ἀσήμαντες λεπτομέρειες, πότε πρέπει νὰ ἐπιμείνει σὲ ἀφορμὲς ἢ σ' ἐπιδιώξεις τοῦ συγγραφέα ποὺ ἔμειναν ἀπαρατήρητες ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του, πότε πρέπει νὰ συγκρίνει τὴ διάθεσή του καὶ τὴ σκέψη του μὲ ἄλλες περασμένες ἢ μεταγενέστερες, παράλληλες ἢ ἀντίθετες. Ἡ ἀκρίβεια στὶς χρονολογίες καὶ ἡ συγκέντρωση συνηθισμένων κι' ἀνώφελων

πληροφοριῶν δὲν εἶναι πάντα ὁ καλύτερος τρόπος γιὰ νὰ δώσουμε πνοὴ στὸν ἄνθρωπο ποὺ ἀνιστοροῦμε τὴ ζωὴ του. Ἀπὸ τὶς ιδέες, ἀπὸ τὸ ὕφος, ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ ἀντιμετωπίζει μιὰν ἐποχὴ ἢ ἀντιδρᾷ σὲ ὀρισμένες ἐνέργειες τῶν πολλῶν, ὁ συγγραφέας δείχνει μέσα στὸ ἔργο του τὴν ἠθικὴ του μορφή κι' ὁ στοχαστικὸς ἀναγνώστης μπορεῖ μὲ τὴ φαντασία του νὰ τὴν ἀναπλάσει σωστὰ ὕστερ' ἀπὸ τὸ προσεχτικὸ διάβασμα τοῦ βιβλίου, σὰν νὰ εἶχε τὴν προσωπικὴ γνώριμία του. Ἔτσι μιὰ εἰκόνα φανταστικὴ ἐνὸς ἀγνώστου μᾶς ἔχει βαθύτερη ἀξία, γιὰ τὴν ψυχικὴ διάθεση ποὺ μᾶς γεννᾷ, ἀπὸ τὴν εἰκόνα ἐνὸς ἀνθρώπου διαφορετικοῦ ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ μᾶς παρουσιάζεται μέσα στὸ σύγγραμμά του.

Ἡ ἱστορία καὶ γιὰ τὰ γνωστότερα πρόσωπα, ποὺ τὰ μελέτησε κάτου ἀπὸ τὸν ἐπιστημονικὸ φακό της, μᾶς ἀφίνει συχνὰ μιὰν ἀντιφατικὴν ἀβεβαιότητα, μιὰν ἀκαθόριστην ἐντύπωση.

Ἐγὼ δοκιμάζω μιὰν ἀληθινὴ χαρὰ, ὅταν ἀνοίγω τὸ βιβλίο ἐνὸς ἀνώνυμου συγγραφέα, γιὰτὶ νομίζω πὼς προσπαθῶ νὰ λύσω ἓνα αἶνιγμα: νὰ μαντέψω μιὰν ἀνθρώπινη ψυχὴ ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ μοῦ λέει. Ἀναπλάθω σιγὰ - σιγὰ τὸν χαρακτήρα ἐνὸς ἀγνώστου μου ἀπὸ τὴν περιγραφικὴ του τέχνη, ἀπὸ τοὺς φραστικούς του τρόπους, ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ παρασιωπᾷ, ἐγκωμιάζει, κατηγορεῖ. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει πάντα στενὴ σχέση μὲ ὅ,τι γράφει κι' ἀπὸ τὸ ὕφος του φαίνεται ποιὸς εἶναι.

* * *

Δὲν ἔχω καμιὰ πληροφορία γιὰ τὸν συγγραφέα τῆς «Νομαρχίας», ἀλλ' ἀπὸ τὴν πρώτη φορὰ ποὺ τὴ διάβασα ἐνοιώσα νὰ μοῦ μιλεῖ μὲ πίστη, μὲ πάθος, μὲ ἀγάπη, μὲ ὀργή, ἓνας ἄνθρωπος φλογερὸς καὶ εἰλικρινής. Ἄς μὴν ξέρω οὔτε πὼς ἄρχισε, οὔτε πὼς τέλειωσε τὴ ζωὴ του, οὔτε ποῦ γεννήθηκε, οὔτε ποιὰ ἦταν ἡ δράση του, οὔτε τίποτε ἄλλο.

Ἀπὸ τὸ γράψιμό του φαίνεται, πὼς δὲν εἶναι οὔτε δάσκαλος, οὔτε ἱερωμένος, οὔτ' ἔμπορος, οὔτε πολεμιστής. Εἶναι πολιτικὸς φιλόσοφος, ἄνθρωπος διαβασμένος, ταξιδεμένος, ἀλλὰ ὄχι κοσμοπολίτης. Εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα πατριώτης, ἀγαπᾷ τὴν Ἑλλάδα, ἔχει ὅμως κάτι ποὺ τὸν ξεχωρίζει ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς του καὶ τῆς χώρας του.

Δὲν ξέρουμε ἂν φοροῦσε τὴ φράγκικη ρεδιγκότα τοῦ ἑφτανησιώτη, τὸν ἠπειρώτικο ντουλαμᾶ ἢ τὴ μοραϊτικὴ φουστανέλλα, ξέρουμε ὅμως πολὺ καλὰ πὼς μέσα στὸ στήθος του χτυποῦσε δυνατὰ μιὰ καρδιά παλληκαρίσια κ' ὑπερελληνικὴ, γεμάτη φλογερὴ πίστη κι' ἄδολη ἀγάπη γιὰ τὴν πολὺπαθη, σκλαβωμένη πατρίδα. Ξέρουμε ἀκόμα πὼς ἐγνώρισε καλὰ τοὺς νέους Ἑλληνας, ποὺ ἐσπούδαζαν στὰ ἰταλικά καὶ γαλλικά πανεπιστή-

μια, πώς πέρασε από την Κέρκυρα και γνωρίζει τον έφτανησιώτικο πολιτισμό, πώς έζησε στα Γιάννενα και κατέχει κάθε λεπτομέρεια τής ήπειρώτικης ζωής, πρόσωπα και πράγματα. Έδοκίμασε στη ζωή του την καταδρομή τής ενάντιας τύχης, αλλά περισσότερο από τη δική του κακοπάθεια τον πικραίνουν οι δυστυχίες τής Ελλάδας.

‘Η φιλοπατρία είναι το πρώτο κίνητρο τών στοχασμών του. Σκοπός του να φωτίσει και να οδηγήσει το ελληνικό γένος στο δρόμο τής σωτηρίας. “Όλο το βιβλίο είναι μια προτροπή στους “Ελληνες να επαναστατήσουν. Κάπου γράφει, πώς δεν θέλει να έχει αναγνώστες «εκείνους που προφέρουν τ’ όνομα τής Ελλάδας χωρίς ν’ αναστενάζουν».

‘Η Ελλάδα είναι το μεγάλο ιδανικό του, ή ολόκαρδη αγάπη του, και θέλει να την ιδεί ελεφτερωμένη όχι από ξένη δύναμη, αλλά από την προσπάθεια τών ίδιων τών παιδιών της. Παρόμοια σκέψη θα διατυπώσει αργότερα κι’ ο Λεοπάρδης.

“Όσο συλλογίζεται και ποθει τον λυτρωμό τής πατρίδας του, τόσο θλίβεται από τον εμφύλιο διχασμό: «‘Η άσυμφωνία βέβαια είναι ένα αλάνθαστον προγνωστικόν σημείον δουλείας. Πολλά εύκόλως, ω “Ελληνες, νικᾶται ένας ασύμφωνος έχθρός».

Κι’ ο Σολωμός θα κάμει αργότερα την ίδια διαπίστωση: «‘Η διχόνοια κατατρέχει την Ελλάδα...».

“Όσα θέματα έγγίζει στο έργο του κι’ ο τρόπος που τὰ εξετάζει μάς φανερώνουν τον άδολον άνθρωπο. ‘Η ψυχική του δύναμη φαίνεται διάχυτη σε κάθε σελίδα, σε ύφος ζωντανό, θερμό, γοργό, παραστατικό, ιδιότυπο, προσωπικό, αν και ή γλώσσα του είναι μακαρονική, κάπως επηρεασμένη από τους εκκλησιαστικούς ρήτορες τής εποχής του και από τους προλόγους του Κοραή που τον είχε διαβάσει, κ’ οι φραστικές άδεξιότητές του δείχνουν πώς δεν την κατέχει. Συχνά την κακοποιεί σε σημείο άνυπόφορο.

“Έχει όμως μιάν άσυνήθιστη παρατηρητικήν ικανότητα. Προσέχει όλα τ’ αξιοσημείωτα και βάζει το δάχτυλο σε κάθε πληγή. ‘Η εξεταστική του διάθεση βρίσκει την αλήθεια, την φανερή και την κρυμένη, άγκαλά και μάς την παρασταίνει κάποτε με χρώματα ύπερβολικά.

Είναι γεννημένος όρθολογιστής, βαθυστόχαστος, και αν ήμουν ύποχρεωμένος να τον αξιολογήσω και να τον τοποθετήσω ανάμεσα στις ήρωϊκές μορφές του καιροῦ του, θα τοῦδυνα μιὰ δεφτερέβουσα θέση, κατατάσσοντας το έργο του πίσω από τὰ βιβλία του Κολοκοτρώνη και του Μακρυγιάννη. Κ’ οι τρεις άφτοι άνθρωποι αγάπησαν τον τόπο τους με άδολη φλογερή πίστη και άφοσίωση, κ’ έσκυψαν με συλλογή και συμπόνια